

VZTAH MEZI VLIVY DIALEKTŮ A JINÝCH SLOVANSKÝCH JAZYKŮ V POČÁTKÁCH
VYTVÁŘENÍ SPISOVNÉ BULHARŠTINY

Vladimír Š a u r , Brno

V posledních letech se dostala do popředí otázka, od kdy vlastně existuje bulharský spisovný jazyk. Podnět k diskusi daly názory L. A n d r e j š i n a ^{1/}, tvrdícího: "Paisij s pãlno osnovanie može da se smjata za rodonačalnik, imenno za rodonačalnik, a ne za pãlen sãzdatel, na našija sãvremenen knižoven ezik."^{2/} Podobný názor zastává E. G e o r g i e v a ^{3/}, blíží se k němu z jiné pozice S. S. B e r n š t e j n ^{4/}. Jiní jazykovědci však namítají, že Paisijovo dílo je sice historicky důležitým činem, avšak shoduje se v podstatě s jazykovou formou damaskinů své doby, 18. století, a kvalitativní změny v jazyce přece proběhly až v 19. století. Tyto úvahy vyúsťují dvěma směry: jedni posunují vznik spisovné bulharštiny k době Sofronije Vračanského ^{5/}, Petra Barona ^{6/} nebo ještě později ^{7/}, jiní tvrdí, že počátky spisovného jazyka je nutno hledat ne v díle jedince, tj. Paisije Chilendarského, ale v celém souboru damaskinů. ^{8/}

Podle našeho názoru lze věc vyjasnit, když bude lépe znám jazyk rukopisných památek 18. století. K. M i r š e v správně říká: "Čjelata taja rãkopišna knižnina, dialektno obagrena, e mnogo cenen iztočnik za proučvaneto na bãlgarskija ezik ot vremeto, koeto predchožda (podtrženo námi - V.Š.) oformjavaneto i zakrepvaneto na novobãlgarskija knižoven ezik. Njakoi podbrani proizvedenija na taja knižnina sa veče izdadeni i proučeni. Ogrorneta ã čast obače leži ošte neizpolzuvana."^{9/}

Z jazykového hlediska je důležitou památkou tzv. Pop Punčov sbornik, uložený v sofijské národní knihovně pod č. 693(95); jeho důležitost byla již připomenuta E. Conevem ^{10/} a jeho jazyk jsme zprecovali samostatně ^{11/}. V tomto příspěvku se zabýváme problémem, ke kterému nás přivedlo zkoumání této památky - jakou vlastně roli při vytváření bulharského spisovného jazyka byla schopna vykonávat církevní slovanština, jakou roli hrály jiné slovanské jazyky a jaké role patřila bulharským dialektům? Je vztah těchto tří složek charakterisován správně? Nebo byl význam některé přeceněn a jiné nedocenen?

Předesíláme, že z jedné památky nelze dělat závěry pro jazyk celé epochy. Srovnáme-li však poznatky z vlastního výzkumu této památky s formulacemi dosavadních vědeckých prací o ní, dojdeme k závěrům, které

poněkud korigují dosavadní představy. Naše závěry pokládáme za pracovní východiško dalšího bádání.

Sborník napsal pop Punčo v r. 1796 ve vesnici Mokreš, 16 km jiho-východně od Lomu, bulharského města při Dunaji. Charakteristickým vše-obecně uznávaným rysem sborníku je stylistická a grafická homogenost. Všichni badatelé se shodují, že písmo není nějak zvlášť pěkné, ale je dobře čitelné, a jazyk je stylisticky propracovaný, bez neústrojných archaismů. Je vidět, že pop Punčo svá kázání mechanicky neopisoval, nýbrž stylisticky a někde i obsahově dotvářel. Sborník obsahuje mj. samostatně přepracovanou Paisijovu historii, která je poněkud zkrácena proti originálu, a dále obsahuje pokus o výklad ruských dějin.

S tím zdánlivě kontrastuje nejednotnost gramatická a pravěpisná. Je tu množství dublet typu sverie - zverie (s obojím měkkým i), luge - ljudie, dobitakó - dobitokó - dobitókó, l. plur. pišema - pišemo, pomoli se bogu - pomoli se na boga, na glavu - na glava atd. Z toho udělal r. 1923 B. Conev v cit. díle závěr, že je v jazyce sborníku patrný silný církevně-slovenský, ruský a srbský vliv. Tehdy však ještě nebyla prozkoumána nářečí kolem Lomu. Teprve r. 1936 se objevila studie C. T o d o r o v a^{12/}, z níž je patrné, že některé jazykové zvláštnosti, považované Conevem za srbskomy či církevní slavismy, mohou být interpretovány i jako jevy mokrěšského dialektu.

Je nutno si uvědomit mechanismus pronikání jednotlivých vlivů do jazyka památky. Většinou "damaskináři" opisovali text ze starších rukopisů; poněvadž šlo o kázání rázu téměř apokryfního, nebyli nuceni přesně se držet jazyka původního textu jako při opisování biblických textů. Proto upravovali tvary a vazby, kterým dobře nerozuměli, ponechávajíce formy, které jsou sice archaismy, ale ještě zcela nevyšly z úzu. Dialekt, kterým opisovač damaskíninu hovořil, se zdaleka nekryl s tvary, dosvědčenými v textu památky; tyto tvary však byly v mluveném jazyce přípustné, tj. nebyly pocíťovány jako cizí. Nutno uvážit, že ve srovnání se spisovným jazykem 19. a zvláště 20. století a ve srovnání s jinými slovanskými jazyky byla mluvená bulharština 18. století mnohem rozkolísanější; přitom na území jednotlivého dialektu značně homogenní.

Rozkolísanost dosvědčují i výsledky nářečního výzkumu v Banátu.^{13/} Jde o dialekt politických uprchlíků z Bulharska, kteří odešli v 18. století ze země, čímž byl vývoj jejich nářečí přerušen. Důležité pro nás je, že v mokrěšském dialektu jsou doloženy prvky nářečí dřívějších obyvatel Čiprovců, kteří utekli po povstání v roce 1589. Historicky je prokázáno, že jedna jejich část zůstala v okolí Mokreše, jiná odešla do Banátu.

To, co obvykle při rozboru textů nazýváme "církevně-slovanské vlivy", nejsou ve skutečnosti prvky cizího jazyka, nýbrž archaismy, které přepisovač ponechal v původním znění stejně jako jeho předchůdci. Zdá se tedy vhodnější užívat termínu "církevně-slovanské dědictví" než "církevně-slovanský vliv".

Přepisovač mohl užít jen těch výrazů, které patří do jeho jazykového povědomí. Užil-li prvků cizího jazyka, znamená to, že tohoto jazyka aspoň pasivně užíval nejen on sám, nýbrž i jeho okolí. V opačném případě by totiž byl text těm, pro něž byl napsán, nesrozumitelný, a texty měly přece smysl právě opačný - rozšířit církevní učení co největšímu okruhu osob. Proto bylo-li ve sborníku popa Puncič užito cizího jazykového prvku, muselo jít o prvek, užívaný lidmi, a časté arbismy nebo rusismy by znamenaly nutnost připustit bilingvní ráz nářečí. Historie Lomska je však dobře známa^{14/} a máme zprávy jen o slabém bilingvismu rumunském, tureckém a tatarském, o jiném ne. I v jiných krajích Bulharska nelze o ruském či srbském bilingvismu mluvit; přesto jsou prvky těchto jazyků předmětem zkoumání písemných památek^{15/}. Jakými cestami rusismy a srbismy pronikly?

Nutno vzít v úvahu, že ruský vliv je v 18.století zprostředkován. Je to vliv tajně dovážených ruských knih na některou předlohu předchozích textů, nebo na užívání některých slov v mluveném jazyce. Ruský vliv se snoubí s vlivem církevně-slovanským. Teprve později, v době studia bulharských vlastenců v Rusku a cest osob ruské národnosti do Bulharska, v polevině 19.století, začíná přímý vliv ruštiny.

U srbského vlivu nutno být ještě rezervovanější. Lze a něm hovořit, víme-li, že autor textu pracoval v Srbsku nebo měl s tamějšími lidmi styky. Jinak je třeba soudit, že v díle, apelujícím na národní vědomí se autor bude vyhýbat všem zbytečným cizím prvkům a ponechá jen ty, které nemůže nahradit domácím výrazem. Čím vzdělanější autor, tím méně lze předpokládat u něho arbisma.

Nyní bychom se obrátili k některým jevům pop Puncičova sborníku.

Hláskosloví představuje stav, typický pro nářečí Měkreše a okolí. Kolísají tu střídnice za tvrdý jer s nosovkou g; za jer je ǎ, ǎ̇, ǎ̇̇, za nosovku ǣ, ǣ̇, ǣ̇̇. Písmeno b jednak reprezentuje vokál "ǣ", jednak stojí na konci slov, zakončených souhláskou; druhé užití vyplývá z přepsání církevních památek. Písmeno ǣ̇̇ není doloženo.

Místo očekávaného zápisu ǣ̇̇ za vokál jerový se častěji objevuje ǣ̇̇̇, ne ale v každé pozici, nýbrž zejména často na konci slova a v příponách. Např. je zapsáno korabo (str. 361 obr.) na místě předpokládané vyslovně-

ti (korabě) nebo je zapsáno vosokb, kde předpokládáme výslovnost (vosak). Objevuje se, i když zřídka, zápis o za o. Předpokládáme, že tento zápis je výrazem autorových rozpaků, jak zapsat vyslovované ä, když zapsané korabě se může číst dvojným způsobem, (korabě)i (korab), a u slov s ä před poslední souhláskou je doložena i výslovnost s vymečháváním ä, totiž (vosak). Že taková výslovnost byla i v mokrěšském dialektě, svědčí ojedinelé zápisy težkb (str. 9 obr.), ngla (86), dobitkb (97) atd.

Nápadný je častý výskyt zápisu o v pozici členu sg. maskulin, protože v mokrěšském dialektu nebyla zaznamenána forma členu-o, nýbrž jen -ä, -a, výjimečně -ät. Zápis -a, který odpovídá výslovnosti, se vyskytuje řidčeji než zápis -o. Zčásti je to dáno skutečností, že také koncovka -a je ve sborníku doložena u maskulin ve funkci "obecného pádu", původního akusativu, např. v zápise sedni na slepca (str. 123 obr.) - forma se členem, doložená o kousek níže, zní sedna na slepcato-go. Formu -o nemůžeme vysvětlit ani jako vliv cizího jazyka, ani jako církevně-slovanské dědictví, ani jako přejetí z jiného dialektu. Nejspíše bylo zapsáno -o proto, aby výslovnost (carě) nebyla ztotožněna ani s výslovností (car), tj. nom. bez členu, ani (cara), tj. nepřímým pádem bez členu, ani (care), tj. nom. plur. bez členu. Nejvhodnější a foneticky nejbližší ä se jevila hláska o, odtud zápis o.

Zápis přizvuku je značně kolísavý. I to by odpovídalo situaci v Mokrěši, kde se kříží dva typy přizvuku, severozápadní a přechodový.^{16/} Na některých slovech jsou označeny dva přizvuky, na některých jeden, někde žádný.

Za pozornost stojí šest morfologických jevů, kolísajících v doubletách:

1. dativ sg. mask. typu <u>bogu</u> // <u>na boga</u>	v % poměr asi	62 : 38
2. nepřímý pád a-kmenů chrani <u>dušu</u> //... <u>duša</u>	"	65 : 35
z toho v pozici se členem	"	15 : 85
bez členu	"	72 : 28
3. tvar suffixu sloves 2. třídy, inf. kmen <u>-nu</u> // <u>-na</u>	"	78 : 22
4. tvar 1. plur. prés. <u>-mo</u> // <u>-me</u>	"	29 : 71
5. tvar 3. plur. prés. <u>-ut</u> // <u>-at</u> (všechny třídy)	"	64 : 36
6. tvar 3. plur. aor. <u>-chu</u> // <u>-cha</u>	"	76 : 24

Více vlevo jsou uvedeny tvary, kryjící se s přechodovými dialekty, odkud dávno přišli do Mokrěše přistěhvalci. Více vpravo pak tvary, shodné s vidinako-lomským nářečním typem, na jehož území Mokrěš leží. Pozorujeme, že převládají tvary, které se kryjí se staroslověnskými

či ruskými, tj. tvary přechodových dialektů. Nejjasnější je to vidět z nepřímého pádu a-km., který má v těchto jazycích oporu, jen je-li bez členů; v pozici se členem je poměr obrácený, protože takový tvar typu oušutu se vyskytuje jen v aluvné bulharštině, a te omezeněji než tvar typu dušata.

Jediná z šesti forem, která převládá ve tvaru vidineko-lomakého dialektu a nikoliv přechodového, je 1. plur. prés.; forma -mo totiž není církevně-slovanská, kdežto -me je přece jen doloženo už ve středobulharských památkách.^{17/} Vidíme tedy, že zdánlivé srbismy jsou ve skutečnosti prvky přechodových nářečí, opírající se o archaický úzus, a zdánlivé rusismy jsou též prvky nářečí, opírající se o starší úzus jiný.

Kdybychom nepřipustili, že základem stavu památky je dialekt, těžko bychom vysvětlili, proč je zapsáno da mu narečutó (s.47) místo očekávaného nerakut, chočató da go pitató tija člveci (49) m. chočjat (chočut) ego pylati, rabotechu (imperpektum! - s.68 obr.) m. rabotaachu, popitachu za stoku (74) m. popytachu o stoce, leža u temnicu (78) m. leže v temnice atd.

Po bližším prozkoumání vidíme, že si pep Puňčo uvědomoval stylistickou hodnotu jednotlivých dublet. Charakteristické je, že v modlitbách a citacích užívá archaismů, ve vyprávění dialektismů. Zejména to platí o vyjadřování futura typy chočešó pisati// chočešó da pišešó// chočešó pisa // štešó na pišešó// štešó pisa aj., srov. např. na s.181: "i rečemo sti ioanó a chočešó li ikoni da se učišó da pišešó reče emu gušani, sakami".

Bulharská dialektologie dosáhla v poslední době výrazných úspěchů. Soudíme proto, že zkoumání památek 18.stol. a s tím spojený průnik do historie nářečí pomůže přesně vymezit i periodizaci dějin bulharského spisovného jazyka. Dosavadní představy vycházejí z ne zcela přesných představ o způsobu pronikání lidových prvků do jazyka.

P o z n á m k y

- 1/ L. A n d r e j č i n , Njekoi voprosi okolo važnikvaneto i izgražvaneto na bulgarskija knižoven ezik vav vrazka s istoričeskite uslovišja na narčeto Vazneždan, Balg. ezik 5, 1955, s.308-315; tyž, čzikat na pisievata "istorija slavenobalgarskaja" i načaloto na novobalgarskija knižoven ezik, Balg. ezik 12, 1962, 481-490.
- 2/ Balgarskij 12, 1962, s.490.
- 3/ B. Č e o r g i e v a , Sintaksisat v Slavjanobalgarska istorija et Faisiž, Izveštije na Institutu za Balg. ezik 9, 1962, 47-140.
- 4/ E. B. B e r n š t e j n , K izučeniju istorii bolgarskogo literaturnogo jazyka, Voprosy teorii i istorii jazyka, Leningrad 1963, 34-41.

- 5/ Např. L. T o d e r o v , Po njakoi vâprosi na bâlgarskija knižoven ezik, Bâlg. ezik 12, 1962, 419-434; tyž, Po njakoi vâprosi na bâlgarskija literaturnen ezik ot 19 vek, Bâlg. ezik i literatura 1965, č.4, s.22-27
- 6/ Např. G. K. V e n e d i k t o v , Kvoprosu o načale sovremenogo bolgarskogo literaturnogo jazyka, Kratkije soešč. Inst. slavjano-ved. 43,1965, Podobnou koncepcij rozvinul již dříve A. T e o d o r o v B a l a n .
- 7/ Např. E. D e m i n a , Mesto damaskinov v istorii bolgarskogo literaturnogo jazyka, Sovetskije slavjanovedenie 4, Moskve 1966, 28-33, posunuje začátek do poloviny 19.stol. a období přetím považuje za "predystrojiu sovremenogo bolgarskogo literaturnogo jazyka".
- 8/ První s touto koncepcij přišel B. C o n e v , Novobâlgarskata pismenost predi Paisija, Bâlgarski pregled 1, 1894; tyž, Chiljada godini bulgarski ezik, Letopis na Bâlgarskoto Knížovno Družestvo v Sofija, 1909, 129 n.; tyž, Ot koje knižovna škola e izljazal Paisij, Chilendarski, Slavjanski glas, 1912, kn.5-6; zastával ji i I. S i ŝ m a n o v , Paisij i negovata epoha, Sofija 1914; dnes je jejím stoupencem zejména V. G e o r g i e v , Opit za periodizacija na istorijata na bulgarskija ezik, Izvestija na Inst. za bulg.ezik 2, 1952, 71-116.
- 9/ K. M i r ŝ e v , Istoričeska gramatika na bulgarskija ezik, 2.izd. Sofija 1958, s.24.
- 10/ Srov. B. C o n e v , Opis na slavjanskite râkopisi v Sofijskata narodna biblioteka, tom 2, Sofija 1923, 284-306; tyž, Edin bulgarski knižovnik ot kraje na 18 v. - pop. Punoč ot Mokreš, Učil.pregled 22, 1923, 1-10; B. A n g e l o v , Savremennici na Paisij, Sofija, BAN 1964, t.2, s.149-167; D. P e t k a p o v a , Damaskinite v bulgarskata literatura, Sofija, BAN 1965, s.190-196.
- 11/ V. S a ŝ i r , "Пол Пунчов сборник" как источник историко-диалектологических исследований, тогоже, Пол Пунчов сборник-важен документ за историята на новобългарския книж.език,Език . лит.1956,45
- 12/ C. T o d o r o v , Severozápadní bulgarski govori, Sbornik za narodni umotvorenija, 41, Sofija 1936.
- 13/ Srov. S. S t o j k e v , Benatskijat govor, Sofija, BAN 1967.
- 14/ Srov. D. M a r i n o v , Istoriija na grada Lom, tom 1-3, strojepis; D. P o p e v , Grad Lom i okolijata mu, Lom 1927; 110 godini kulturnen život v gr.Lom, Sofija 1961 a jiné práce.
- 15/ Srov. K. M i r ŝ e v , o.c. s. 84-96 a literaturu jím citovanou.
- 16/ O klasifikaci bulh. dialektů podle přízvukování srov. S. S t o j k e v Bâlgarska dialektologija, Sofija 1962, 133-135; materiál přináší I. Ch. K o d o v , Udarenieto v bulgarskija knižoven ezik, Sofija 1966.
- 17/ Srov. K. Miršev, o.c. s. 190.

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ВЛИЯНИИ ДИАЛЕКТОВ И ДРУГИХ СЛАВЯНСКИХ
ЯЗЫКОВ ВО ВРЕМЯ ОБРАЗОВАНИЯ НОВОБОЛГАРСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО
ЯЗЫКА

Автор занимается вопросом о том, каков характер разных языковых влияний в эпоху образования новоболгарского литературного языка - влияний диалектов, русского, сербского и церковнославянского языков. Свои взгляды он демонстрирует через всестороннее изучение фонетической и морфологической сторон языка одного из литературных памятников конца 18-ого века - титла "Поп Пунцова сборника", написанного в 1796г. в с. Мокреш близ г. Лом в Северо-Западной Болгарии. Язык памятника уже стал предметом наблюдений Е.Цонева в 1923 г., однако тогда еще не был изучен диалект окрестностей с.Мокреш. Поэтому некоторые черты диалекта, отраженные в сборнике, Цонев считал результатом влияния других славянских языков.

Анализ, проведенный на фоне знаний об истории людей этого края с конца 17 века и о возможных изменениях в языке через последние три века, показывает, что в языке сборника употребляются именно те обороты, которые зафиксированы в диалекте, и так часто, как это отвечает близости или отдаленности диалектных форм общеславянским. Отдельные дублетные формы встречаются закономерно и появление той или другой формы зависит тоже от окружения диалектом. Формы, которые в диалекте не засвидетельствованы, в памятнике не встречаются, хотя они в свое время часто употреблялись в тогдашней литературе. Некоторые слова появляются в формах, которые с точки зрения чужого языка вообще нельзя ожидать, или они с той же точки зрения "гибриды", тогда как их толкование как диалектизм не вызывает никаких лингвистических затруднений.

Поэтому автор заключает, что надо обратить больше внимания на возможность диалектных влияний на язык памятников, свидетельствующих о началах новоболгарского литературного языка.